

กระบวนการใช้ความศักดิ์สิทธิ์ในการอนุรักษ์พื้นที่ของกะเหรี่ยงโผล่ว ชุมชนห้วยหินดำ

อชิรญา ชนะกุล

“ป่าเป็นบ้านของเรา เราอยู่กับมัน เราไม่มีวันทำลายมัน” ถ้อยคำสั้น ๆ ที่ท่วมท้นไปด้วยความรู้สึกหนักแน่นพรุ้งพรู จากปากกลดาวลัย ปัญญา ชาวกะเหรี่ยงโผล่วบ้านห้วยหินดำ ผู้ทำงานด้านทรัพยากร และประวัติศาสตร์ของชุมชนห้วยหินดำ ทั้งยังพ่วงหลากหลายตำแหน่งในเวลาเดียวกัน ไม่ว่าจะป็นตำแหน่งในการเป็นที่พึ่งพิงของคนในชุมชน หญิงแกร่งนักขับเคลื่อน ผู้เป็นเสาหลักของชุมชน หรือการเป็นเจ้าของที่พักค้างแรม อย่างโฮมสเตย์ลัดดาวลัย ถ้อยคำเพียงสั้น ๆ นั้น ได้มาอธิบายถึง บทบาทของป่า ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับป่าไม้ และคุณค่าทางจิตใจที่เหล่าเขาพงไพรมีต่อตัวพวกเขา ชาวกะเหรี่ยงโผล่ว

โผล่ว เป็นคำที่ชาวกะเหรี่ยงใช้เรียกตนเอง หมายถึง ความบริสุทธิ์ ชุมชนห้วยหินดำเป็นชุมชนไทย - กะเหรี่ยง ตั้งอยู่ที่บริเวณตำบลวังยาว อำเภอด่านช้าง จังหวัดสุพรรณบุรี ชาวกะเหรี่ยงโผล่วอาศัยอยู่กับธรรมชาติอย่างป่า ป่าในบริเวณพื้นที่ จะเป็นป่าเบญจพรรณแซมกับป่าดิบแล้ง นำมาสู่การดำเนินชีวิตแบบพึ่งพิงซึ่งกันและกันระหว่างคนกับธรรมชาติ กล่าวคือ ชุมชนนี้เลี้ยงปากเลี้ยงท้องด้วยการทำการเกษตรไร่หมุนเวียน แปลงเกษตรผักอินทรีย์ โดยกระบวนการในการปลูกนั้น จะไม่มีการเกี่ยวข้งไคของสารเคมีกำจัดศัตรูพืช และเมื่อไรซึ่งการใช้ของสารเคมีกำจัด การปลูกพืชผักซ้ำในพื้นที่เดิม จะทำให้เกิด ศัตรูของพืช เช่น หนุ่้า ขึ้นมากมาย นั้นเป็นเหตุผลของการหมุนเวียนไร่ไปใช้ที่ดินของแปลงอื่น ๆ ในการปลูกแทน นอกจากจะ เป็นการหลบหนีซึ่งวัชพืช ยังเป็นการให้แปลงดินบริเวณนั้นได้พัก และใช้เวลาฟื้นฟูตนเองด้วยเช่นกัน การปลูกพืชผักอินทรีย์ ส่วนใหญ่จะเน้นไปที่การปลูกเพื่อส่งออกขายในจังหวัดอื่น ๆ เพื่อหารายได้เข้าชุมชน นอกจากการทำเกษตร ชุมชนห้วยหินดำยังมีการพึ่งพิงกับธรรมชาติในกระบวนการย้อมสีผ้า แม้แต่ตัวผืนผ้าเอง ก็ถูกถักทอมาจากด้ายฝ้าย และวัสดุอุปกรณ์ในการ ย้อมผ้านั้นล้วนเป็นผลผลิตจากธรรมชาติเช่นกัน ไม่ว่าจะป็นต้นไม้ในพื้นที่ซึ่งมีสีอย่าง ประดู่ โดยขั้นตอนการย้อมสีผ้า จะใช้ในส่วนของเปลือกประดู่ นำมาต้มผานเปลือกออก ตัวเปลือกประดู่จะมีหลากหลายเฉดแต่จะอยู่ในโทนแดง เมื่อนำมาต้มจะได้ซึ่ง สีในการนำมาย้อมผ้าต่อไป เปลือกของต้นไม้ ก็เปรียบเสมือนผิวหนังของคน เป็นส่วนที่ใช้ในการปกคลุมเนื้อไม้ด้านใน เมื่อเกิด การผานเปลือกต้นไม้ ก็เหมือนการทำให้เกิดแผล ทำให้ไม่สามารถปล่อยทิ้งไว้เฉย ๆ ได้ คนในชุมชนจึงคิดค้นกรรมวิธีในการ ดูแลรักษาแผลของต้นไม้ให้สมาน ด้วยการใช้ดินใต้ต้นไม้นั้น ๆ มาเกลี่ย และกลบเพื่อปกคลุมชั้นไม้แทนตัวเปลือก

สายสัมพันธ์ระหว่างป่าไม้ และชาวกะเหรี่ยงโผล่วนั้นจะเป็นการอยู่อาศัยแบบสนับสนุนและเกื้อกูลกันและกัน นอกจากป่าไม้จะเป็นที่อยู่อาศัย ยังมีบทบาทในด้านอื่น ๆ คนในชุมชนนำมาประยุกต์ใช้ในกระบวนการการทำเครื่องนุ่งห่ม นอกจากเพื่อการหารายได้แล้ว เครื่องนุ่งห่ม เฉากเช่น เสื้อผ้าฝ้าย เสื้อผ้านั้น เป็นดั่งตัวช่วยในการปกคลุมร่างกายจากสิ่ง แผลกปลอม รวมถึงช่วยเพลาสภาพอากาศต่าง ๆ เหมือนดั่งต้นไม้ที่ให้ร่มเงา และคอยชะโลมอากาศให้ร่มเย็น

นอกจากกรรมวิธีในการดูแลรักษาป่าไม้ที่แสดงถึงสายสัมพันธ์อันแนบแน่นของธรรมชาติและผู้คนแล้ว สายสัมพันธ์นี้ ยังถูกแสดงออกผ่านทางความเชื่อ และพิธีกรรมหลาย ๆ พิธีของชุมชนห้วยหินดำ ไม่ว่าจะป็นพิธีที่มีความสำคัญ อย่างการทำบุญข้าวใหม่ในทุกเดือนมีนาคม ประเพณีการทำสะพาน-ค้ำต้นไทรในเดือนมิถุนายน พิธีบวชป่า ถัดมาในการทำพิธีขอฝนในเดือนกรกฎาคมของทุกปี สังเกตว่าในทุกพิธีที่กล่าวมาจะมีความเกี่ยวข้องกับธรรมชาติ ตั้งแต่ประเพณีที่เกี่ยวกับข้าว ข้าวซึ่งเป็น ส่วนประกอบหลักสำคัญในทุกมื้ออาหาร การดูแลรักษาป่า รวมถึงต้นไม้อีกแก่ประจำชุมชน หรือแม้แต่การขอฝนให้พื้นที่ ไม่แห้งไม่แล้ง และนำพาน้ำอันเป็นปัจจัยหลักในการเจริญเติบโต การดำรงชีวิตของทั้งป่าไม้และคน

พิธีบวชป่าของชุมชนห้วยหินดำ: การผนวกรวมกันของศาสนาพุทธและผี

ในปี 2565 มุณิธิสีบนาคะเสถียรได้อธิบาย “พิธีบวชป่า” ไว้ดังนี้ “พิธีบวชป่าเป็นพิธีกรรมทางศาสนาพุทธที่ถูกคิดขึ้นมาเพื่อเป็นกุศโลบายให้ประชาชนรู้จักคุณค่าและความสำคัญของป่าไม้ผ่านการสร้างความเชื่อที่ว่าผืนป่านั้นมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษาอยู่จะเข้ามาบุกรุกทำลายไม่ได้”

พิธีบวชป่าเป็นการนำผ้าไตรจีวรผืนใหญ่มาห่มรอบบริเวณลำต้นของต้นไม้ เมื่อต้นไม้ถูกห่มด้วยจีวร ต้นไม้ต้นดังกล่าวจะถูกระดัดสภาพให้มีความสูงขึ้น คล้ายคลึงกับการบวชพระของคน เพียงแต่ขยับมาเป็นการบวชต้นไม้ กล่าวได้ว่า พิธีบวชป่า เป็นพิธีกรรมที่ใช้อำนาจความเชื่อทางศาสนา และอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของผ้าไตรจีวรมาทำให้คนไม่กล้าเข้าไปยุ่งเกี่ยว เข้าไปแตะต้อง หรือตัดทำลายต้นไม้ พิธีบวชป่าที่ว่าเป็นพิธีของทางศาสนาพุทธ และมีพระเป็นผู้ประกอบพิธี

พื้นเพความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนห้วยหินดำนั้นเป็นความเชื่อในศาสนาผี ชาวกระเหรี่ยงโพลวจึงไม่ได้มีการประกอบพิธีกรรมนี้มาตั้งแต่แรก หากแต่เป็นการเข้ามาซึ่งอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่คนในชุมชนได้รับ และได้มีการนำมาประยุกต์เข้ากับความเชื่อของตนเอง ทำให้พิธีบวชป่าดังกล่าวมีความแตกต่างออกไป แทนที่พระสงฆ์จะมาเป็นผู้ทำพิธีบวชป่าตามหลักพุทธ พิธีบวชป่าในชุมชนนี้จะถูกดำเนินโดย “เจ้าวัด” เจ้าวัด หรือผู้นำทางศรัทธาของชุมชน พิธีกรรมต่าง ๆ ภายในหมู่บ้านบุคคลผู้เป็นเจ้าวัดจะมาเป็นผู้ดำเนินพิธีทั้งสิ้น แม้พิธีนี้จะไม่ใช้พิธีตามความเชื่อของดั้งเดิมตนเองแต่อย่างใด ถึงกระนั้นคนในชุมชนก็ได้ให้ความสำคัญกับพิธีดังกล่าวมาก พิธีการบวชป่ายังมีการประกอบพิธีขึ้นในทุก ๆ ปี เนื่องจากการพิธีบวชป่า ถือเป็น การทำบุญให้ป่าไปในตัว คนในชุมชนมีความเชื่อที่ว่า หากลงมือทำความดีแล้ว ฟ้าจะดี ผ่นจะดี ซึ่งทั้งฟ้า และผ่น เป็นตัวแปรสำคัญในการเจริญเติบโตของพืชพันธุ์ ระดับแสงแดดที่ส่องส่องมาถึง หยาดน้ำฝนที่นำมาพักเก็บ และหล่อเลี้ยงต้นไม้ ทั้งสองสิ่งนี้ไม่ควรจะมีมากหรือน้อยไป แม้ทั้งคู่จะเป็นปัจจัยสำคัญ แต่ทั้งสองก็เป็นสิ่งที่อยู่เหนือการควบคุม นำมาซึ่งการลงมือทำความดี เพื่อวิงวอนถึงการตอบแทนจากธรรมชาติ

พิธีกรรมอื่น ๆ ในชุมชนห้วยหินดำยังได้รับอิทธิพลทางความเชื่อจากศาสนาอื่นที่ได้เข้ามามีบทบาทในภายหลัง ทำให้ความเชื่อดั้งเดิมบางส่วนถูกกลืนกลายเป็นเข้ากับชุดความเชื่อใหม่ ๆ อย่างเช่น การบูชาพระแม่คงคา ซึ่งเป็นความเชื่อที่ปรากฏในศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู และพุทธ, พระแม่ธรณี ตามความเชื่อของพราหมณ์ - ฮินดู, พระแม่โพสพซึ่งชาวไทยเชื่อว่าเป็นเทวดาคุ้มครองต้นข้าว โดยความเชื่อเหล่านี้ องค์พระแม่ต่าง ๆ ล้วนเกี่ยวกับธรรมชาติ ทำให้เห็นถึงการพึ่งพิงต่อธรรมชาติของชุมชนนี้ ผ่านความเชื่อดังกล่าว ซึ่งปรากฏในพิธีขอฝน

พิธีขอฝนในเดือนกรกฎาคม: ร่องรอยความเชื่อพหุศาสนาผ่านสะเด่อฉัตร

พิธีกรรมสำคัญอย่างพิธีขอฝน เพื่อริเริ่มการเพาะปลูกพืชพันธุ์ข้าวไร่ ซึ่งจัดขึ้นในเดือนกรกฎาคม ของทุก ๆ ปี พิธีดังกล่าวจะถูกประกอบโดยเจ้าวัด แม้ไม่ได้มีการนัดหมาย ชาวบ้านก็จะมารวมตัวในพื้นที่ประกอบพิธีในทุกช่วงเดือนนี้ของปี เนื่องด้วยมีความเชื่อ และสิ่งที่ยึดถือเดียวกัน พิธีกรรมได้เข้ามามีส่วนทำให้สำนักความเป็นพวกพ้องเดียวกันถูกตกลึก เกิดความสำนึกในความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน สืบสายโลหิตจากบรรพบุรุษเดียวกัน และมีชะตาชีวิตอยู่ร่วมกัน (เอมิล เดอร์ไคม์, 1915 อ้างถึงในปริตดา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล และคณะ, 2546, น.4) พิธีขอฝนเป็นพิธีที่ประกอบเพื่อการแสดงความเคารพ

ถึงคงคาเทวี หรือพระแม่คงคา, พระแม่ธรณี และพระแม่โพสพ โดยใช้ *สะเดอฉัตร* มาเป็นตัวสื่อกลางตัวแทนแทนองค์เทพ เพื่อให้ทั้งสามพระแม่มาอยู่ด้วยกัน ในการประกอบพิธีกรรมขอฝนนี้ จะขาดพระแม่ใด พระแม่หนึ่งไปไม่ได้

สะเดอฉัตร: การกำหนดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่พิธีกรรมและการสร้างตัวแทนองค์เทพ

สะเดอฉัตร องค์ประกอบสำคัญของพิธีขอฝนชุมชนห้วยหินดำ

สะเดอฉัตรมีลักษณะเป็นรูปทรงคล้ายคลึงกับคบเพลิงที่มีขนาดความสูงอยู่เหนือระดับสายตา โดยมีท่อนไม้ไผ่เป็นตัวแกนกลาง นำไม้จักสานมาสานเป็นปากครอบไม้ไผ่ซึ่งรูปทรงคล้ายคลึงกับมงกุฎ ส่วนไม้จักสานนี้เรียกว่า “ปากสะเดอฉัตร” ส่วนปากดังกล่าวถูกใช้เป็นตัวแทนวงจรของชีวิต สิ่งที่ถูกแทนเป็นวงจรของชีวิตนี้จะมีเส้นด้ายที่เชื่อมติดกับตัวปากสะเดอ ห้อยผูกลงมาอีก 5 เชือก เส้นด้ายดังกล่าวเป็นตัวแทนของศีล 5 ซึ่งเป็นหลักธรรมพื้นฐานของทางพระพุทธศาสนา ศีล เป็นรูปคำที่มาจากภาษาสันสกฤต ภาษาบาลี ว่า สิล (อ่านว่า สี-ละ) แปลว่า ลักษณะหรือพฤติกรรมที่เป็นปกติ พระพุทธเจ้าทรงใช้คำว่า ศีล ให้ถือเป็นหลักสำหรับการปฏิบัติตนของพระภิกษุสามเณรให้เป็นปกติ เป็นผู้รักษากายวาจาสงบเสงี่ยม ไม่ประพฤติผิดปกติ และไม่เบียดเบียนล่วงเกินผู้อื่น (สำนักงานราชบัณฑิตยสภา, 2545) ว่าด้วยการห้ามฆ่าสัตว์, ห้ามลักทรัพย์, ห้ามประพฤติผิดในกาม, ห้ามโกหก, ห้ามดื่มเครื่องดองของมึนเมา เมื่อเส้นด้ายที่เป็นตัวแทนของศีล 5 ได้มาเชื่อมติดกับปากสะเดอฉัตรที่เป็นตัวแทนของวงจรชีวิต ทำให้เห็นถึงความเชื่อของชาวกะเหรี่ยงโผล่วที่ว่า “ในทุกช่วงวงจรชีวิตของคนจะดำเนินไปด้วยการปฏิบัติตามหลักศีล 5”

โดยในพิธีการขอฝนนั้น จะประกอบไปด้วยองค์ประกอบสำคัญอย่าง สะเดอฉัตร 2 ด้าม สะเดอฉัตรถูกใช้ให้เป็นตัวแทนขององค์เทพ ทั้ง 2 องค์ คือ พระแม่ธรณี ผู้ปกป้องผืนแผ่นดินในการเพาะปลูกข้าว และพระแม่คงคา สายธาราที่หล่อเลี้ยงข้าวให้เติบโต

1. *พระแม่ธรณี* สะเดอฉัตรด้ามแรกปักลงบนฐานดินที่ได้จัดเตรียมไว้ ให้เป็นตัวแทนขององค์พระแม่ธรณี หรือพระศรีวิสุนธรา เป็นที่เคารพนับถือในฐานะเทพีแห่งพื้นแผ่นดิน ตามความเชื่อของพารหมณ์ - ฮินดู และพระพุทธศาสนา เชื่อว่า แผ่นดิน เป็นจุดก่อเกิดสรรพสิ่งทั้งปวงในโลก พระแม่ธรณีจึงเปรียบเสมือน มารดา ผู้หล่อเลี้ยงโลก เทพีผู้ค้ำจุนโลก และสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์

2. พระแม่คงคา สะเดอฉัตรดำที่สอง นำมาปักลงบนพื้นน้ำ ให้เป็นตัวแทนของพระแม่คงคา เทวียุคบรรพกาล องค์สำคัญของศาสนาพราหมณ์ – ฮินดู ปรากฏพระนามอยู่ในฤคเวท¹ในฐานะแม่น้ำศักดิ์สิทธิ์

โดยสะเดอฉัตรทั้ง 2 จะถูกนำมาจัดตั้งอยู่คู่กัน คนในชุมชนมีการเปรียบพื้นดินให้เป็นจิตใจของคน และให้น้ำเป็นดั่งสายเลือดที่ไหลเวียนอยู่ทั่วร่างกาย ร่างกายสมบูรณ์ได้เพราะมีเลือดหมุนเวียนอยู่ทั่วร่าง ผืนดินก็อุดมสมบูรณ์ได้ เนื่องจากการหล่อเลี้ยงของน้ำด้วยเช่นกัน ส่วนพระแม่โพสพจะมาในตัวแทนของเมล็ดพันธุ์ข้าว

พระแม่โพสพ เป็นเทวดาสามัญประจำท้องนาและยุ่งฉางของชนชาติไทซึ่ง เป็นกลุ่มชนที่ปลูกข้าวกินมานานนับพันๆ ปี (วรรณ นาวิกมูล, ม.ป.ป) ในประเทศไทย พระแม่โพสพเป็นที่รู้จัก และได้รับการเคารพบูชา ชาวนาผู้อยู่กับไร้ข้าวทุกภูมิภาค ทั้งเป็นชนกลุ่มใหญ่และน้อยล้วนบูชาแม่โพสพ ซึ่งเป็นเทวนาผู้ปกป้องคุ้มครองข้าวในแปลงนา

พระแม่ทั้งสามพระองค์ในพิธีขอฝน (พระแม่ธรณี, พระแม่คงคา, พระแม่ธรณี) ล้วนมีส่วนเกี่ยวข้องกับกระบวนการปลูกข้าว ที่จะมีการริเริ่มการเพาะปลูกภายหลังการทำพิธีดังกล่าวเสร็จ พิธีขอฝนจึงเป็นพิธีเพื่อแสดงความเคารพต่อองค์เทพ และเพื่อขอค้ำอวยพรจากธรรมชาติให้ผลผลิตเจริญงอกงาม นอกจากนี้พระแม่สามพระองค์ยังมีความเชื่อในพระพุทธศาสนาในด้านอื่น ๆ ว่าด้วยความเชื่อที่ว่า มีพระแม่ธรณี จะต้องมิพระพุทธเจ้า

“พระแม่ธรณีจะไม่มีพระพุทธเจ้าไม่ได้”

สะเดอฉัตรดำสูงปักชูขึ้นสู่ท้องฟ้า ตัวสะเดอฉัตรมีขนาดความสูงอยู่ในระดับที่ค่อนข้างมาก อาจมีความสูงมากถึงราว ๆ 2 เมตร การที่สะเดอฉัตรตั้งชูขึ้นท้องฟ้า และมีขนาดความสูงมาก เป็นผลพวงมาจากความเชื่อที่ว่า หากมีพระแม่ธรณีจะไม่มีพระพุทธเจ้าไม่ได้ ไม่ใฝ่ด้ามแก่นกลางนั้นเปรียบเสมือนพระแม่ธรณีที่ชูขึ้นขึ้นไปบนท้องฟ้าเพื่อพบเจอกับพระพุทธเจ้าที่อยู่บนชั้นฟ้าชั้นสวรรค์ พระแม่ธรณีปรากฏตัวในฉากสำคัญของพุทธประวัติ ก่อนพระพุทธเจ้าตรัสรู้ ได้ประทับนั่งและเริ่มบำเพ็ญเพียรทางจิต ได้มีพญามารมาขัดขวางคอยมาขัดขวางการทำความดีของพระองค์ พระแม่ธรณี เมื่อครั้งยังมีนามว่า “วสุนธรา” ได้มาปรากฏต่อหน้าพระองค์ และขับไล่เหล่าพญามารด้วยการบิบน้ำออกจากมวยผม ออกมาเป็นคลื่นกระแสน้ำ คลื่นน้ำนั้นแพร่สะพัดพญามารออกไปไกล (ธรรมะไทย, ม.ป.ป.) โดยพระพุทธเจ้าที่ว่าจะเป็นองค์เดียวกับพระเจ้าของศาสนาคริสต์ เนื่องจากในภายหลังที่มีการเข้ามาของศาสนาคริสต์ บางคนจึงหันไปนับถือศาสนาคริสต์ เพราะรู้สึกว่าการได้เข้ามาเติมเต็มความรู้สึก และเติมเต็มความจริง อย่างลดาวัลย์ที่มีการเปลี่ยนมานับถือศาสนาคริสต์ในภายหลัง

จากความเชื่อและพิธีกรรมของชุมชนห้วยหินดำ จะเห็นได้ถึงอิทธิพลของหลากหลายศาสนาที่ได้มาเป็นตัวประกอบสร้างพิธีกรรม การใช้ความศักดิ์สิทธิ์มีมายกระดับพื้นที่ และผู้คน ไม่ว่าจะเป็ศาสนาใดซึ่งเป็นความเชื่อดั้งเดิมของชุมชน ซึ่งแสดงออกผ่าน “เจ้าวัด” ผู้นำทางความศรัทธา บุคคลที่ได้รับเลือกจากธรรมชาตินั้นจะถูกยกระดับจากคนธรรมดา กลายมาเป็นผู้นำประกอบพิธีภายในชุมชน อิทธิพลของศาสนาพุทธในเรื่องพิธีบวชป่าเพื่อยกระดับสถานะ ให้ผู้คนไม่เข้าไปตัดทำลายป่าไม้ หลักธรรมข้อห้ามพื้นฐานในการดำรงชีวิตของผู้คนอย่างศีล 5 พระพุทธเจ้า และพระแม่โพสพ ศาสนาพราหมณ์ – ฮินดูในเรื่องขององค์เทพ ได้แก่ พระแม่คงคา และพระแม่ธรณีซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับการทำเกษตร

¹ฤคเวท ชื่อคัมภีร์ที่ ๑ ในตำราพระเวทของศาสนาพราหมณ์

รายการอ้างอิง

กลุ่มเยาวชนบ้านห้วยหินดำ (ม.ป.ป.). ข้อมูลชุมชนบ้านห้วยหินดำ ตำบลวังยาว อำเภอด่านช้าง จังหวัด

ธนกฤต ก้องเวหา. (2566, 17 พฤศจิกายน). “พระแม่ธรณีบีบมวยผม” เทพีแห่งผืนดินกับฉากสำคัญในพุทธศาสนา
กับรูปปั้นที่สนามหลวง

https://www.silpa-mag.com/culture/article_122052

ปรีตตา เฉลิมเผ่า กอนันตกุล และคณะ. (2546) เจ้าแม่ คุณปู่ ช่างซอ ช่างฟ้อน และเรื่องอื่น ๆ ว่าด้วยพิธีกรรมและ
นาฏกรรม.

[https://db.sac.or.th/siamrarebooks/api/public/pdf?file=https://db.sac.or.th/siamrarebooks/storage/docum
ents/675/SRB-0675.pdf](https://db.sac.or.th/siamrarebooks/api/public/pdf?file=https://db.sac.or.th/siamrarebooks/storage/documents/675/SRB-0675.pdf)

มูลนิธิสืบนาคะเสถียร. (2565, 19 ตุลาคม). พิธีบวชป่า การผสมผสานความเชื่อทางศาสนากับการอนุรักษ์ธรรมชาติ
<https://www.seub.or.th/blogging/into-the-wild/blessing-trees/#:~:text=พิธีบวชป่าเป็นพิธีกรรม,มาบุกกรุกทำลาย>
ไม่ได้

วรรณานา นาวิกมูล. (ม.ป.ป.). แกะรอยพระแม่โพสพ

http://www.mcc.cmu.ac.th/graduate/Agro723/Reading_Materials/Rice_Culture.html

สุรัตน์ โหระชัยกุล และณัฐ วัชรศิริรินทร์. (2564, 19 มิถุนายน). “คงคา” สายธาราแห่งชีวิต

<https://curadio.chula.ac.th/Program-Detail.php?id=11232#:~:text=ตามตำนานที่ได้รับ,ต่อมากลายเป็น>
ชายา

สำนักราชบัณฑิตยสถาน. (2553, 3 สิงหาคม). ศิล 5. [http://legacy.orst.go.th/?knowledge=ศิลป-๕-๓-
สิงหาคม-๒๕๕๔](http://legacy.orst.go.th/?knowledge=ศิลป-๕-๓-สิงหาคม-๒๕๕๔)
